

GÜLNARA CƏFƏROVA*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LİŦVİSTİK LÜĞƏTLƏRİNDƏN VƏ TEZAURUS
LÜĞƏTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI HAQQINDA

XÜLASƏ

Bədii mətnlərin tərcüməsində hər bir xalqın özünəməxsus ənənələrini əks etdirən lüğətlərdən – atalar sözləri lüğətlərindən, frazeoloji və aforizm lüğətlərindən, terminoloji lüğətlərdən istifadə edilir. Bir sözlə, lüğətlərin seçimi tərcümə olunan mətnin növündən asılı olur. Məsələn, ictimai-siyasi mətnlərin tərcüməsində bilavasitə iqtisadi, siyasi, hərbi, elmi-kütləvi terminlərə müraciət olunur. Lüğətlərə daxil edilmiş sözlərin semantik məzmunu elə sistemləşdirilməlidir ki, istənilən bir sözün mənası tərcümə zamanı asanlıqla müəyyən edilə bilsin. Bunları yerinə yetirməzdən əvvəl hər bir sözün izahını vermək lazımdır. Burada əsas məqsəd ilkin verilənləri müəyyənləşdirmək üçün lüğətlərdən istifadə etmək, eyni zamanda, söz mənaları arasında kontekstdən asılı olaraq seçim aparmaq və sözün məna çalarlarından düzgün istifadə etməkdir. Bəs lüğət necə tərtib olunmalıdır? Bu barədə məqalədə ətraflı araşdırma aparmağa çalışmışıq.

Açar sözlər: *lüğət, teaurus, söz, məna, linqvistik.*

Hər bir lüğəti dəqiq tərtib etmək və sözün semantik məzmununu qurmaq üçün ilk olaraq həmin sözün izahı ilə yanaşı, onun tələffüzü, mənşəyi və mənalarına aid nümunələr formal şəkildə tərtib edilir. Düşünüldüyü kimi, təhlil müəyyən ediləcək sözü əhatə etməlidir, anlayışların, mənaların, hərflərin daxil olduğu işarələr, nitq hissəsini müəyyən edən qaydalar lüğətdə öz əksini tapmalıdır. Bu xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən tətbiq üsulu lüğətin istifadəsini asan və faydalı edir.

Lüğət topla halında müxtəlif qrup dil vahidlərinin və məfhumların müəyyən qaydada düzülüb bu və ya digər cəhətdən şərh olunduğu əsərdir [Qurbanov: 2003, s.387].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər bir lüğət xalqın mədəni, sosial, iqtisadi inkişaf və tələbatı əsasında yaranmış olur. Lüğətin qurulması çox çətin mərhələdir. Lüğətin keyfiyyətli olmasını böyük zəhmət və əməyin məhsulu kimi qiymətləndirmək olar.

Tədqiqatçı Z.Y.Quliyeva avtomatik lüğətlərin vacib komponentlərindən birinin sözlük olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, sözlüyün vahidləri lüğətin əsas bazasını təşkil edir və lüğəvi vahidlərin girişi rolunu oynayır. Sözlüyün tərtibi lüğətin növü ilə müəyyənləşdirilir və əsasən tərcüməçinin leksikoqrafik hissiyatından, intuisiyasından və peşəkarlığından asılı olur. Burada əşyalar və reallığın hadisələri, onların arasında olan keyfiyyətlər, proseslər və münasibətlər haqqında anlayışların məzmununu əks etdirən sözlərin seçilməsi prinsipləri göstərilir. Eyni anda sözlüyün qurulmasında sözün tezlik, morfoloji uzlaşma, sintaktik uzlaşma, idiomatiklik, polisemiya (çoxmənalılıq) və omonimiya kimi xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət verilir [Кулиева: 2011, s.34-35].

Ümumiyyətlə, tərtib edilən lüğətlər aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

- tərtib ediləcək lüğətin növündən asılı olaraq blok-sxemə əsasən proqram qurulur;
- lüğətlər üçün hazırlanmış materiallar kompüterdə yığılır;
- alqoritmə əsasən qurulmuş proqram kompüterin yaddaşına daxil edilir;

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, gulnarajafarova@yahoo.com

- alınan nəticələr çap qurğusunda çap edilir.
- EHM-də tezlik lüğəti aşağıdakı alqoritm üzrə tərtib edilmişdir:
- mətndəki sözlərin seçilməsi;
- sözlərin əlifba sırası ilə düzülməsi;
- hər bir sözün işlənmə tezliyinin hesablanması;
- alınan massivin işlənmə tezliyindən asılı olaraq əlifba sırası ilə düzülməsi;
- alınan nəticənin çap edilməsi [Vəliyeva: 2018, s.47].

R.S.Ginzburqun fikri ilə razılaşaraq qeyd etməliyik ki, “*dilin lüğət tərtibi aşağıdakı qaydalar üzrə qurulmalıdır*:

- 1) lüğətdə girişin verilməsi;
- 2) leksik vahidlərin toplanması və seçilməsi;
- 3) onların uzlaşması;
- 4) leksik vahidlərin qruplara ayrılması;
- 5) söz və ya söz birləşmələrinin mənalarının seçilməsi;
- 6) əlavə məlumatların verilməsi” [Ginzburg: 1979, p.216].

Mövcud lüğətlər məzmun və xarakterinə görə iki növə ayrılır:

- 1) ensiklopedik lüğətlər;
- 2) linqvistik lüğətlər.

Ensiklopedik lüğətlər əşya, hadisə və yaxud hər hansı bir anlayışı əhatə edən lüğətlərdir. Linqvistik lüğətlərdə isə əsas obyekt sözlərdir. Burada söz və ifadənin mənşəyi, inkişafı, qrammatik xarakteri, nitqdə işlənməsi aydınlaşdırılır. Hətta bu lüğətlərdə sözün leksik mənası və məna çalarları izah edilir. Linqvistik lüğətlər bir, iki və çoxdillilə olur. Linqvistik lüğətlərdə dil materialları çox müxtəlif cəhətdən izah edilir. Eyni zamanda, bu lüğətlərin məqsədləri də müxtəlif olur. Bu baxımdan linqvistik lüğətlərin bir neçə növü var. Məsələn, tezlik lüğətləri, əks əlifba tezlik lüğətləri, terminoloji lüğətlər, izahlı lüğətlər, tarixi lüğətlər, etimoloji lüğətlər, omonimlər lüğəti, sinonimlər lüğəti, frazeoloji lüğətlər, dialektoloji lüğətlər, tərcümə lüğətləri, tezaurus lüğətləri və s.

“Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti” bu silsiləyə daxildir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ilk tezlik lüğəti 1997-ci il ildə işıq üzü görmüşdür. Azərbaycan tezlik lüğəti leksikanın statistik modeli kimi ümumi leksikologiyanın, dil tədrisinin bir çox problemlərinin həllində əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

Tezlik lüğətləri elə lüğət növləridir ki, burada sözlərin, söz formaları və söz birləşmələrinin dildə işlənmə tezliyi rəqəmlərlə göstərilir. Növündən asılı olaraq, bəzi tezlik lüğətlərində söz-forma, bəzi lüğətlərdə yalnız şəkilçisiz sadə söz, bəzilərində isə mürəkkəb söz və ya söz birləşməsi lüğət vahidi kimi əsas götürülür. Hazırda şəkilçilərin təmsil olunduğu tezlik lüğətlərində də rast gəlmək mümkündür.

Tezlik lüğətləri sözlərin düzülüş üsulundan, tezliyin çoxalma və ya azalma sırasından asılı olaraq müxtəlif növlərə bölünür. Belə ki əlifba sırasına əsasən tərtib olunmuş bu kimi lüğətlərdə istənilən sözün tezlik dərəcəsinə həmin sözün əlifbadakı yerinə əsasən dərhal əldə etmək olar.

2004-cü ildə Kamilə Vəliyeva, Məsud Mahmudov və Valeri Pinesin əməyi nəticəsində meydana gəlmiş “Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti” ilk tezlik lüğəti kimi fundamental əsər hesab oluna bilər.

Bundan başqa, Azərbaycan dilçiliyində linqvistik tədqiqatlarda bir çox problemlərin

həllində geniş istifadə olunan Azərbaycan dilinin əks lüğəti tərtib edilmişdir. *Əks lüğət* adı altında nə başa düşülür və onu adi lüğətdən (iki dilli, izahlı və s.) fərqləndirən cəhət nədir?

Əks lüğətlər adi lüğətlərdən quruluşuna görə fərqlənir. Adi lüğətlərdə sözlər başlanğıc hərflərinə görə əlifba sırası ilə düzülür. Əks lüğətlərdə isə sözlər sonuncu hərflərinə görə əlifba sırası ilə yerləşdirilir. Əks lüğət tərtib olunarkən sözlər sağ tərəfdən eyni şaquli ox boyunca, adi lüğətlərdə isə sol tərəfdən şaquli ox boyunca yerləşdirilir.

İşdə elektron lüğətlərə də müraciət olunur. Elektron lüğətlər kompüterin yaddaşına daxil olan müxtəlif tipli lüğətlərdir. Elektron lüğətlər kompüter lüğətlərindən qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq fərqlənir. Kompüter lüğətləri istifadəçilərin kompüter proqramından faydalana bilməsi məqsədilə yaradılır. İnternet saytlarına müxtəlif tipli lüğətlər, məsələn, ABBYY Lingvo, Poliglot (Azeri dictionaries), Lingvo, tezaurs, ontoloji, izahlı, orfoqrafiya, əks lüğətlər və s. daxil edilir. Ontoloji (informatika) lüğətlər – bu termin informatikadan əvvəl qədim fəlsəfi anlayışdan (ontologiyadan) törəmiş və real aləm haqqında məlumatları (bilikləri) proqramlaşdırma prosesində istifadə edilir [Vəliyeva: 2018, s.47-51].

Elektron lüğətlərdən biri də tezaurs lüğətləridir. Tezaurs əlifbaya görə deyil, mənaya görə qruplaşmış sözlər lüğətidir. Tezaursun ikinci funksiyası baxılan bilik sahəsinin əlaqələrini əks etdirən semantik əlaqələrin izahlı təsviridir. Odur ki tezaursa tərcümə dilinin semantik modeli kimi baxmaq olar [Vəliyeva: 2003, s.38-39]. Qeyd edək ki, mətnin mənaca formal analizi, yəni mətnin avtomatik başa düşülməsinin təmin olunması iki əsas əməliyyatın yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur: sözlər arasında semantik əlaqələrin aşkar edilməsi və onların formal modellərinin hazırlanması. Bu baxımdan məlumat axtarış tezaursları da həmin funksiyaları yerinə yetirir. Belə ki tezaurs, ilk növbədə, predmet sahəsini təsvir edən məlumat axtarış dilinin semantik vahidləri arasında münasibəti aşkarlamaq üçün nəzərdə tutulur. Bəs “tezaurs” sözünün hərfi mənəsi nədir?

“*Tezaurs*” yunan mənşəli söz olub, “thesauros” sözündən götürülmüşdür, mənəsi “ehtiyat, xəzinə” deməkdir. Tezaursa belə bir tərif verilir: “Tezaurs hər hansı dilə, elm və yaxud fəaliyyət sahəsinə aid anlayışların bir-biri ilə əlaqəli və sistemləşdirilmiş şəkildə izahından ibarət lüğətdir”. Tezaursda elmin konkret sahəsi ətraflı şəkildə açar sözlərlə izah edilir. Qlossaridən fərqli olaraq, tezaurslarda sözlər arasında semantik əlaqələr (sinonimlər, antonimlər), onların işlənmə kontekstləri də öz əksini tapır. [<http://www.azleks.az/online-dictionary/tezaurs>]

Məlumat axtarış tezaursu məlumat axtarış dilinin ən mürəkkəb və əsas hissəsi olan tematik lüğətlər tipinə aid edilən xüsusi tip lüğətdən ibarətdir. Tezaursun əsas təyinatı bu və ya digər elm sahəsində qarşılıqlı əlaqədə olan anlayışlar sistemini qeydə almalı olan leksik-semantik əsasların yaradılmasıdır. Bunun üçün hər bir terminin semantik münasibətlərini açıqlamaq lazımdır. Burada aşağıdakı məsələləri həll etmək vacibdir:

1. Müəyyən bilik sahəsinin anlayışlar sistemini seçmək (leksik-semantik lüğətin hüdudlarını müəyyən etmək);
2. Təyinetmə sisteminin köməyi ilə anlayışların məzmununu açıqlamaq və terminoloji sistem yaratmaq;
3. Terminlərin semantik əlaqələrini araşdırmaq;
4. Məlumat axtarış dilində hər bir terminin funksiyasını təyin etmək;
5. Müvafiq dəqiqləşdirici sözlərin daxil edilməsi yolu ilə sinonimlik və çoxmənəlilik təsirini aradan qaldırmaq.

Semantik əlaqələr dedikdə, dildə işlənən söz və sabit söz birləşmələri arasında paradigmatik əlaqələr başa düşülür. Paradigmatik münasibət dedikdə isə kontekstdən asılı olmayaraq təbii və ya informasiya dilinin sözləri arasında mövcud olan semantik əlaqələr dərk edilir [Vəliyeva: 2003, s.40]. Hazırda tezauruslar təkcə maşın tərcüməsi üçün deyil, həm də nəzəri semantikanın problemlərinin həllində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tezauruslar dilin bütün leksik fondunun paradigmatik baxımdan sistemləşdirilməsinə imkan verir. Bu lüğətlərdə sözlərin semantik münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm rol oynayır [Чижакковский: 1983, c.75]. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, əlifba sırasında ümumi halda siyahıya salınmış və sözlərin mənalarının izahını təmin edən lüğət sistemindən fərqli olaraq, tezaurus mənə yaxınlığına görə sözlərin (sinonimliyənə, antonimliyənə və s.) birlikdə qruplaşdırılmış sözlər siyahısından ibarət dövrü istinad işidir. Bu həm kitab şəklində, həm də elektron versiyada qurula bilər. Bu işin əsas məqsədi istifadəçiyə sözü və ya mənaca ən uyğun və dəqiq, tutarlı ifadə olunan sözü tapmaqdır [en.wikipedia.org/wiki/thesaurus].

Tezaurusların həcmi müxtəlif ola bilər. Tezauruslar təkcə bir dili deyil, bir neçə dili də əhatə edə bilər. Hazırda mətnlərin avtomatik işlənməsi və maşın tərcüməsi sistemlərinin inkişafı ideoqrafik leksikoqrafiyanın, o cümlədən tezaurusların inkişafına da geniş meydan açmışdır. Azərbaycan dilçiliyində tezaurusların tərtibi ilə bağlı müəyyən işlər görülmüş, tikinti üzrə məlumat-axtarış tezaurusu hazırlanmışdır [Мамедова: 1989, c.20/ Мамедова: 1984, c.40].

Xarici ədəbiyyatlarda və ya internet saytlarında biz daha çox tezaurus növlərinə və tərtibinə rast gələ bilərik. İngilis dilində ilk tezaurus Peter Mark Roget tərəfindən hazırlanmışdır. Bu tezaurus 1805-ci ildə tərtib edilmişdir və “Roget’s Thesaurus” adlanır. Bu tezaurus “ingilis dilli sözlər və ifadələr tezaurusu” kimi tanınır və 15.000 sözdən ibarətdir [https://en.wikipedia.org/wiki/thesaurus].

Tezauruslar bu və ya digər elm sahəsinə aid terminlər arasında həmin sahəyə aid müvafiq semantik münasibətlərin aydınlaşdırılmasına da xidmət edir. Tezaurusların ikinci mühüm funksiyası – təhlil olunan elm sahəsinə aid struktur əlaqələri özündə əks etdirən semantik əlaqələrin aydın təsviridir. Bu xüsusiyyət formal təhlil və MT üçün mühüm, həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiq olunan elm sahəsinin semantik modeli kimi tezauruslar dil vahidlərinin (söz, söz birləşməsi) mətndəki konkret mənalarının açılmasına xidmət edir.

Tezaurus lüğətlərindən maşın tərcüməsi prosesində də istifadə olunur. MT-də tezaurus lüğətlərdən istifadə metodu verilmiş hər bir sözü kontekst daxilində müəyyənləşdirmək üçün, kontekstdə sözün ən doğru tərcüməsini göstərmək üçün nəzərdə tutulur.

Tezaurus – anlayışların vahid lüğət sistemidir. Burada sözlər mənalarına görə qruplaşdırılır, onlar arasında məntiqi və qrammatik əlaqələr yaradılır. Adı lüğətdə sözün mənası verilir, tezaurusda isə anlayış və terminlərin həcmi, məzmunu, müxtəlif leksik vahidlərlə ifadəsi, tabelilik münasibətləri müəyyən ekvivalent siniflərdə qruplaşdırılır.

Əgər avtomatlaşdırılmış Məlumat Axtarış Sistemlərində (MAS-larda) tələbatçı məlumat sorğusunu bir neçə termin və anlayışla ifadə edərsə, tezaurus vasitəsilə həmin anlayış və terminlərin omonimləri, sinonimləri, digər anlayış və terminlərlə əlaqəsi və s. asanlıqla meydana çıxarılır. Digər tərəfdən, tezaurus sənədin axtarış əlamətlərinin təbii dildən maşın dilinə avtomatik və eyni zamanda dolğun tərcüməsini təmin edir. Məlumat sorğuları tezaurus əsasında təkmilləşdirilir, dəqiqləşdirilir və MAS-ın dolğunluq və dəqiqlik əmsalı artırılır. Tezaurus iki hissədən ibarətdir: axtarış kodları, anlayışlarla ifadə olunan rubrikalar toplusu. Hər

bir rubrika predmet sərlovhəsini təşkil edir və bilavasitə mənaca bağlılığı olduğu bütün sözləri əhatə edir.

Tezaurlar tipinə görə iki qrupa: texniki; məlumat axtarışı tezaurlarına bölünür.

Texniki tezaurlar texniki termin və anlayışlar siyahısından ibarətdir. Bu tip tezaurlar məlumatı sinonimik terminlərlə təsvir etməkdə, məhdud anlayışları həcmcə genişləndirməkdə və yaxud terminoloji tədqiqatlarda istifadə olunur.

“MAT-da (Məlumat Axtarış Tezaurları) mənə ifadə edən deskriptorlardan və açar sözlərdən istifadə olunur. Əksər hallarda deskriptor lüğətlərdə açar sözlər sənədlərin sərbəst indeksləşdirilməsi yolu ilə toplanmış söz birləşmələri bazasında yaradılır”.

Məlumat axtarış tezaurları müəyyən elm və texnika sahələrində məlumat axtarışı vəzifələrini həll etmək üçün sahəvi termin və anlayışların müxtəlif məntiqi və qrammatik əlaqələrini əks etdirən xüsusi tipli lüğətdir.

Məlumat axtarış tezaurları aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

a) sənədlərin məzmunu təbii dildə, anlayış və terminlərlə indeksləşdirməyə imkan verir;

b) məlumat axtarışı apararı şəxsə MAS-larla əlaqə zamanı deskriptorların həcmi müəyyən etməyə, əlaqəsini aşkara çıxarmağa və sorğusunu dəqiqləşdirməyə şərait yaradır;

c) MAS-a daxil edilən sözlər, ifadələr və deskriptorlar arasında mütləq və şərti ekvivalentlik yaratmağa imkan verir;

d) obyektlərin anlayışlara, mövzulara və ya predmetlərə görə təsnifləşdirilməsində baza rolu oynayır [Vəliyeva: 2018, s.181-183].

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, tezaurlar sözlərin mənalarına görə qruplaşdırılmış lüğət toplusudur və tezaurlar lüğətlərdə sözlər arasında semantik əlaqələr, onların işlənmə kontekstləri öz əksini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cildə] A.M.Qurbanov. Bakı: Nurlan, c.1, 2003, 450 s.

2. Vəliyeva, K.A. Kompüter dilçiliyinə giriş / K.A.Vəliyeva. Bakı: Elm və Təhsil, –2018, –384 s.

3. Vəliyeva, K.A. Mətnlərin avtomatik redaktəsi / K.A.Vəliyeva, M.H.Məmmədova – Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, –2003, –80 s.

4. Кулиева, З.Ю. Определение оптимальной структуры автоматического словаря и системы машинного перевода: Автореф. дис. ...канд. наук. Баку: 2011, 46 с.

5. Мамедова М.Г., Пинес В.Я. Принципы построения информационно-поискового тезауруса по строительству / Тез.докл. Семинара-совещ. «Республиканская система научно-технической информации и опыт организации информационного обеспечения народного хозяйства». Баку: 1989, с. 39-41

6. Мамедова М.Г. Автоматизированный отбор лексики в информационно-поисковый тезаурус на основе анализа терминологических словарей: Автореф. дис. ...канд. наук. Москва: 1984, 25с.

7. Чижаковский В.А., Беляева Л.Н. Тезаурус в системах автоматической переработки текста. Кишинев: «Штиинца», 1983, 163с.

8. Ginzburg R.S., Khidekel S.S., Knyazeva G.Y. et. al. A Course in modern English lexicology. Moscow: High Scholl Press, 1979, 267 p.

9. <http://www.azleks.az/online-dictionary/tezaurus>

10. en.wikipedia.org/wiki/thesaurus

Gulnara JAFAROVA

**ABOUT THE POSSIBILITIES OF USAGE OF LINGUISTIC DICTIONARIES AND
THESAURUS DICTIONARIES IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE**

SUMMARY

The proverbs, metaphors, the phraseological dictionaries, the dictionaries of aphorisms and terminological dictionaries reflecting the specific traditions of each nation are used in the translation of figurative texts. In a word, the choice of dictionaries depends on the type of translated text. For example, the economic, political, military, scientific-mass terms are directly used in the translation of socio-political texts. It should be noted that the semantic content of the words which included in the dictionaries must be systematized in such form that the meaning of any word can be easily determined during the translation. Before doing all of them, it is necessary to give the exact notion of the explanation of each word. In this case, it is important to find the explaining, the meaning of words from the syntactic and semantic point of view. Here, the main aim is to use dictionaries for determining the initial data, and at the same time to make a choice between word meanings depending on the context and to use the meaning nuances of the word correctly. So how should the dictionary be compiled? We have tried to conduct a detailed research about this in the article.

Key words: *dictionary, thesaurus, word, meaning, linguistic.*

Гюльнара ДЖАФАРОВА

**О ВОЗМОЖНОСТЯХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ И
СЛОВАРЕЙ-ТЕЗАУРУСОВ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

РЕЗЮМЕ

При переводе художественных текстов используются паремиологические и фразеологические, терминологические словари, отражающие специфические традиции каждого народа. Одним словом, выбор словарей зависит от типа переводимого текста. Например, экономические, политические, военные, научно-популярные термины непосредственно используются при переводе общественно-политических текстов. Семантическое содержание слов, включенных в словари, должно быть систематизировано в такой форме, чтобы значение любого слова можно было легко определить при переводе. А прежде необходимо дать точное толкование каждого слова. Здесь основная цель состоит в том, чтобы использовать словари для определения исходных данных, и в то же время сделать выбор между значениями слова в зависимости от контекста и правильно использовать смысловые оттенки слова. Так как же должен быть составлен словарь? В связи с этим мы постарались провести подробное исследование в статье.

Ключевые слова: *словарь, тезаурус, слово, значение, лингвистический.*